

DAGERAAD

Geschiedenis in ochtendlicht

Eerste druk mei 2026

© Copyright 2026 GUIDO VAN HENGEL

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaargemaakt, op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Ook tekst- en datamining van deze uitgave is zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever niet toegestaan.

Guido van Hengel

Dageraad

*Geschiedenis in
ochtendlicht*

Uitgeverij Van Oorscot
Amsterdam

Inhoud

Inleiding 13

Deel I – Het begin 17

Deel II – Ontwaken als ondiep 75

Deel III – Zandloper en Stunde Null 95

Deel IV – De nacht lost op 175

Deel V – In ochtendlicht 229

Dankwoord 259

Illustratieverantwoording 260

Noten 261

Register 283

Fossiel van een Eomaia ('Dageraad-Moeder'), een zoogdier dat 125 miljoen jaar geleden leefde in de huidige Chinese provincie Liaoning.

Inleiding

'Are there sections? Consider transitions'

Brian Eno, 'Oblique Strategies'-kaart (1975)

Het goede aan de dageraad is dat die elke dag opnieuw een belofte draagt van een nieuw begin. Die belofte heb ik heel letterlijk genomen door wel honderden keren opnieuw aan dit boek te beginnen. Je hebt schakers die naar het eindspel marcheren, en schakers die genieten van de opening. Ik ben een beginner. Steeds opnieuw pakte ik de dummyboekjes of lege A4-vellen om bij wijze van spreken 'in den beginne' te noteren en vanaf daar uit te waaiëren. En ondertussen stapelden de beginnetjes zich hoog op in mijn werkkamer en in mijn hoofd.

Wat is er zo fijn aan beginnen en opnieuw beginnen? Een dag strekt zich voor je uit als een groot leeg vel. Tijdens het schrijven van dit boek ontdekte ik de dageraad en werd een ochtendmens.

Volgens de Russische filosoof Nikolaj Berdjajev (1874–1948) zijn er maar twee mythen waarin de volkeren van de wereld zichzelf herkennen: die van het *begin* en die van het *einde*. Het was voor hem duidelijk dat de Russen gedreven worden door de mythe van het einde. Daartegenover stonden naar zijn inzicht de westerse beschavingen, met hun obsessie voor alles wat nieuw is, fris en *born again*.

Dit soort schematische ideeën zijn er om kennis van te nemen, en ze dan weer naast je neer te leggen. Maar helemaal onzinnig is Berdjajevs losse flodder toch niet: begindrift is welzeker cultureel bepaald, en heeft historische en religieuze wortels. Voor de oude Egyptenaren had een begin aanzienlijk minder

gewicht dan bijvoorbeeld voor de (late) Romeinen en christenen. Met name in de christelijke traditie is er, om herkenbare redenen, veel aandacht voor een nieuw begin. De Kerk heeft ons mondiale beginpunt in de tijd geprikt, en zich de dageraad toegeëigend als een moment van openbaring en goddelijke verlichting.

Een begin is nooit onschuldig. Het kan onheilspellend zijn, eenzaam of doods. Er kleeft geweld aan een begin. Een scheidsrechter lost een startschot niet voor niets met een pistool. De keizer of dictator die een frisse ordening belooft heeft meestal onfrisse plannen. De ontdekking van ‘de nieuwe wereld’ ging gepaard met de vernietiging van miljoenen mensen. Wie zichzelf of een hele samenleving herboren verklaart, zet een streep door dat wat was.

Ik heb vele strepen gezet in dit boek. Totdat ik vandaag andermaal besepte dat niets ooit af is, dat de behoefte tot chronologische ordening iets onnatuurlijks heeft, en dat de dageraad sowieso een januskop heeft. Een streep of breekpunt in de historische tijdlijn gaat daarom over belofte én verlies, over verlangen én verdriet, over constructie én destructie, en dat alles tegelijkertijd.

Het behoeft immers geen uitleg dat de wereld een voortdurend *worden* is. Zoogdieren, virussen en insecten krielen, wroeten, rotten, knagen en waren rond – en dat houdt nooit op. Er is geen einde, er is geen begin. Het ochtendlicht is voor andere dieren geen teken van hoop of verlossing. De dageraad is metaforisch en magisch gemaakt voor en door de mensen.

Alles stroomt, sprak Herakleitos, en niets blijft. Het verleden vormt een nauwelijks kenbare stroom van gebeurtenissen. De geschiedenis is het patroon dat de mensen daaruit weven – of borduren, als een tafereel op het Tapijt van Bayeux. In dit boek geef ik ruimte aan beide ervaringen van tijdelijkheid. We volgen astronomen, dichters, filosofen, geestelijken, wetenschappers en andere ‘makers’ die de tijd indelen en een nieuw be-

gin afkondigen. Maar daarnaast is de dageraad in dit boek ook een ervaring die je overkomt. Een raadselachtig moment waarin het ochtendlicht kleur geeft aan al het leven en sterven op een draaiende planeet.

Het idee voor dit boek ontstond in coronatijd tijdens een nachtelijke wandeling met mijn nerveuze hond door de woeste gronden van een verlaten akker in Pools Galicië. Het was nog heel vroeg en het beestje wilde naar buiten, dus ik volgde gedwee. In dit deel van Polen zijn veel akkers verwilderd: boeren hebben de regio verlaten en zijn in West-Europa gaan werken. Vanachter een oprukkend woud zag ik de zon opkomen. De stilte van menselijke afwezigheid vulde zich met een polyfonie van ritselen, scharrelen, knorren, tsjilpen en kraaien. Mijn hond bewoog neerwaarts, met de neus naar de aarde, maar ik keek opwaarts, en zag de hemel schilferen in roze en gistend grijs, als in een hallucinant verhaal van de Pools-Joodse schrijver Bruno Schulz (1892–1942). Het was allemaal groots en meeslepend, maar meer nog dan door de geluiden, geuren en kleuren raakte ik bevangen door een eindtijdgedachte. Het was per slot van rekening coronatijd. Bij de luidruchtige dageraad schoot de vraag door mijn hoofd: ziet de eerste post-humane ochtend er zo uit? Wanneer de mens is verdwenen? Herneemt de natuur zijn rechten? Met dat beeld en die gedachte in mijn hoofd, maakte ik later die dag de eerste ruwe schetsen voor dit boek. Ik zou ‘gewoon’ een boek gaan schrijven over het Antropoceen, de Extinctie en de Eindtijdstemming. Het soort boeken zoals er wel meer verschijnen in deze bozige dagen. Maar voorbij die knorrende plantenziekte en bij heller licht dacht ik aan de onvergetelijke vaderfiguur uit *De kaneelwinkels*, de bekendste verhalenbundel van Bruno Schulz. Die sprak plechtig: ‘Dode materie bestaat niet. Haar doodsheid is slechts de schijn waarachter zich onbekende vormen van leven verbergen. De scala aan deze vormen is oneindig, hun schakeringen en nuances zijn ontelbaar.’¹

In de geest van die vader besloot ik de oneindige vormen, schakeringen en nuances van de dageraad te beschrijven, als een moment van belofte, verlies en herhaling. In het groot, en in het klein.

Dit is het nu. *Dageraad* bevat, anders dan in mijn vorige boeken, geen lineair historisch verhaal. Het begint weliswaar met de geschiedenis van de canonieke kloktijd, de astronomie, en de meetbare en maakbare dageraad, maar daarna drijf ik als een wolk af naar een veelvoud van ochtendervaringen. De lezer zal stuiten op essays, reisverslagen, meditatie, portretten, dromen en korte vignettes – allemaal bedoeld om eens anders na te denken over de betekenis, lading en de ervaring van een heel dagelijks moment dat we maar al te vaak voor lief nemen. Wat dat betreft is dit boek ook een oefening in aandacht. ‘Morning found us calmly unaware’, zong Jim Morrison ooit in *Summer’s Almost Gone*. Lange tijd gold dat ook voor mij. Wreed waren de wekkers. Vanuit de trein zag ik koeien in nevelen over het hoofd. Op de fiets hoorde ik de merels niet. Inmiddels weet ik beter. De dageraad biedt verhalen, gezangen, mysteriën, nachtmerries, marsen, oorlogen, zuiveringen en symfonieën. Ik hoop dat al de verkenningen in dit boek inspireren tot vroeger opstaan, en een lukrake wandeling in duisternis en ochtendlicht.

DEEL I

HET BEGIN

*

Centurion: *'De dageraad! Wegwezen!'*

Campus: *'Wat dageraad?'*

Centurion: *'Kom! Wegwezen!'*

Campus: *'Maar... het is nog pikdonker?'*

Uit: *Asterix en de Romeinse lusthof*
(René Goscinny & Albert Uderzo, 1971)

Hanenkraaien

Het zijn de hanen die me wekken; hard en schel en plots. Als een mes valt het kraaien door de grijze pudding van de ochtend. Natuurlijk had ik de wekker ook op mijn smartphone gezet, maar de nieuwe dag komt met een oeroud kukeleku. De roep van een haan kan wel 80 tot 90 decibel bereiken, en als je er vlak naast staat loopt het op tot 120 decibel. Dat is ongeveer het geluid van een geweerschot of een kettingzaag.

Belgische hanen zijn het, voor zover pluimvee beschikt over een nationaliteit. Ik verblijf in een norbertijnenabdij in Postel bij Mol. Ik ben er omdat ik het monnikenritme wil ervaren: vroeg op voor het ochtendgebed, eten op vaste tijden, de mis en het avondgebed, studie, en naar bed. Het stemt me echter gerust dat ik in dat christelijke ritme toch nog gewekt word door een beest. Hanen zijn de oudste wekkers en gaan de kerkklokken voor. In de geschiedenis, en in de dag.

Ik loop naar het raam van mijn kloostercel en zie hoe het donkerblauw zich terugtrekt uit de hemel. Het is de ochtend na Pasen. Later leer ik dat dit weekeinde in het teken staat van 'Beloken Pasen'. Dat betekent zoveel als het 'sluiten' van de Paastijd, wanneer het bij iedereen begint te dagen dat Jezus (al dan niet) waarlijk is opgestaan. Van het gastenverblijf wandel ik over de binnenplaats naar de kerk en kijk naar de hertjes die binnen de muren van de abdij gevangen staan. Nevels hangen rond hun poten. Dan roepen de kerkklokken. Achter de zware houten deur is het kouder dan buiten. Ik ga achterin zitten. Er ko-

men zo'n acht of negen kromme paters binnen; hun alben en kazuifels zweven over de tegels. De lauden beginnen; dit is een lofzang op de komst van het Goddelijke Licht. De geur van de oude kerk vult mijn neus, vleugen van wierook en kaarsvet, en ik tuur in de schemer. Behalve ikzelf zit er in de bankjes nog een zeer oude, ik mag wel zeggen stokoude pater. Hij is op zijn sloffen naar binnen geschuifeld en bibbert. Meer dan mij klinken hem de antifonen en hymnen bekend in de oren. Ik stel me voor dat de regelmaat van het kloosterleven op een gegeven moment zal aanvoelen als een ritme. Je geeft je over aan de ordening van de dag, van lauden tot vespers enzovoorts. Kloosterlingen worden doorgaans ook zeer oud, omdat stramme regelmaat de stress verdrijft. Een oeroude liturgie voltrekt zich voor mijn ogen. De paters zingen, lezen en doen de rituelen in godsvruchtige toewijding. Het verrast me hoe helder de oude, krakerige mannetjes zingen – en dan nog zo vroeg.

De vierde-eeuwse kerkvader Aurelius Augustinus meende dat je het beste zingend kon bidden, omdat je dan alle tijden en werelden samenbrengt. Een lied verknoopt de tijden en de daarbij horende beleving: de traditie, oftewel het verleden, het nu, door de trillingen van de stembanden, en de afloop en dus toekomst van het lied, dat verborgen ligt in het aanheffen van ieder gezang. 'Wat er bij dat lied als geheel gebeurt', zo schrijft hij in zijn *Belijdenissen*: 'gebeurt ook in het geheel van de wereld, de tijd van de zonen der mensen, waar alle mensenlevens delen van zijn.'¹

Het zingen is ook een vorm van vergeten: van de nacht, de slaap, de vorige dag. En dat terwijl de lauden eigenlijk helemaal niet het begin vormen. In principe gaan aan de lauden namelijk nog de metten (*matutinae*) vooraf, de diensten vóór de dageraad. De metten zijn in de loop der eeuwen steeds meer uitgekleet, afgeschaft, of – vooral – ingekort. Vandaar het gezegde 'korte metten maken'.

Die metten, oftewel de nachtwakes, vormden een beproeving voor de kloosterlingen, die zich vaak in ijskoude, donkere kerken of onder de blote sterrenhemel warm zongen in afwachting van het licht. Hun ervaringen van de duisternis, tijdens zeer langdurende metten, zijn verbonden met het christelijke kloosterwezen in de late Oudheid – eigenlijk in de tijd van Augustinus. We moeten ons daarbij een duisternis voorstellen die alles opslorpt en verhult; een premoderne duisternis die niet kan worden verdreven met een druk op de lichtknop. In deze duisternis beleefde je het mysterie van het bestaan natuurlijk beter. Vooral als je als kloosterling de tijd, concentratie en energie had om je volledig over te geven aan de verbeelding van het Hogere.

Tussen de lauden en het ontbijt heb ik nog tijd om met mijn telefoon het hinniken van een boomklever op te nemen. Over het voetpad schommelt, als een quasimodo, een gepantserd insect. En dan is het moment gekomen om naar de ontbijtzaal te gaan. De bordjes staan al klaar. Een stel uit Roermond maakt met handgebaren duidelijk dat ze aan een zwijgretraite doen. Een jongen uit Breda vertelt me dat hij met de fiets op weg is naar Jeruzalem. Niet zomaar op de fiets, maar op de stadsfiets. Erg ver is hij nog niet gekomen: van Breda naar de abdij van Postel is het ongeveer vijftig kilometer rijden, dat kun je goed in één dag doen. De bedevaart valt hem niettemin zwaar, maar hij houdt moed voor de vierenenhalfduizend kilometers die hem nog in het verschiet liggen. Met een eindpunt in zicht draagt het begin minder gewicht.

De pater die ik kort na dageraad bij de lauden nog bezig heb gezien met liturgische handelingen, is in de ontbijtzaal een en al opgeruimdheid. Het is tijd voor het wereldwijd verspreide seculiere ochtendritueel, oftewel: het ontbijt, met koffie en al. De pater gaat voor in een gebed, en met een schuin oog kijk ik naar de gedekte tafel. Er liggen witte en bruine boterhammen.